

Våldsbrottsligheten i historiskt perspektiv

Av docent HEIKKI YLIKANGAS, Helsingfors

I kölvattnet av den kriminologiska forskningen, som speciellt på 1960-talet upplevt en uppblomstring, har uppenbarats sig eller håller på att uppenbara sig en ny forskningsriktning, som befinner sig på gränsområdet mellan flera vetenskaper och som av den berömda tyska straffrättshistorikern Gustav Radbruch redan år 1931 fick namnet „historisk kriminologi“ (die historische Kriminologie). Inom denna nya disciplin anordnades den första konferensen i februari 1972 i New York, och flera tecken tyder på att detta forskningsfält i framtiden i allt högre grad kommer att bli föremål för uppmärksamhet. Till detta bidrar framför allt den omständigheten, att denna forskningsgren gör det möjligt att undersöka de stora förändringar och variationer i brottsligheten, vartill den egentliga kriminologin har betydligt sämre förutsättningar. Dessutom är det inom den historiska kriminologin möjligt att uppställa jämförelser över längre tidsperioder och att undersöka sambanden mellan variationer i brottsligheten och andra aspekter av samhällslivet. Som en nackdel i förhållande till den egentliga kriminologin kan man anse den ställvisa svagheten i källunderlaget, vilket medför, att man i efterhand måste utföra tidkrävande statistiska arbeten. Till en del är man tvungen att ty sig till samtida uttalanden och övriga andrahandskällor, vilket åter minskar resultatens tillförlitlighet.

Avvikande från förhållandena t. ex. i Tyskland, där den historiska kriminologin utgått från den straffrättshistoriska forskningen (u. a. Radbruch, Eberhard Schmidt, Wolf Middendorf, Thomas Würtenberger), har denna disciplin i Finland vuxit fram å ena sidan inom den historiska forskningen (vid sidan av under-tecknad särskilt Pentti Renvall, Eero Matinolli, Yrjö Blomstedt, Aulis J. Alanen, Pentti Virrankoski), å andra sidan inom sociologin (speciellt Veli Verkko, Lassi Huttunen, Elina Haavio-Mannila). Den finska forskningen inom området har tills vidare till sitt omfång varit ringa och har ofta uppstått som en biprodukt vid behandlingen av andra problem. Likväl är det redan nu möjligt att skapa sig en ungefärlig helhetsbild speciellt av den tidsmässiga variationen i våldskriminaliteten från slutet av medeltiden fram till våra dagar.

Våldsbrottsligheten synes ha nått sin första iakttagbara höjdpunkt mot slutet av medeltiden och i början av nya tiden. Den breddade ut sig över hela sydvästra och västra Finland och började sedan hastigt avta på 1570- och 1580-talen. Så vitt man vet höll sig våldsbrottsligheten på 1600- och 1700-talen på en förhållande-

vis låg nivå och uppvisade en stabil utveckling. Så förhöll det sig i landet som helhet även på 1800-talet med undantag av ett landskap. I den del av Sydösterbotten, som hörde till Vasa län, började antalet blodsdåd att siga brant från och med 1790-talet och det höll sig på en exceptionellt hög nivå — blodsdådens relativa andel av de konstaterade brotten på 100.000 invånare höll sig vid ca 10 enheter per år — ända till 1880-talet. I några socknar översteg antalet blodsdåd rentav betydligt denna nivå (ända upp till 50—60 enheter). — Andra vågor av våldsbrottslighet som huvudsakligen sköljde över södra och västra Finland kan iakttagas åren 1905—1913, 1919—1934 och 145—1949; den senaste uppgången började vid medlet av 1960-talet.

I det följande skall jag framlägga några forskningsresultat ur min undersökning „Väkivallanaallon synty. Puukkojunkkarikauden alku Etelä-Pohjanmaalla“ (Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja n:o 3, Helsinki 1973, 348 s.), som behandlar uppkomsten av den våg av våldsbrottslighet, som förekommer i Sydöstbotten åren 1790—1880. Jag gör detta speciellt därför, att resultaten av denna undersökning kan ha sitt intresse även för nutiden.

Till att börja med framkom vid undersökningen, att antalet sådana rättsfall, som i de olika instanserna behandlades som brott mot liv, mord, dråp och misshandel med dödlig utgång, under tiden 1790—1880 är dubbelt så stor (97) som man hittills vetat (44). Detta beror på att de äldre uppgifterna baserar sig på dödsorsaksstatistiken, som blott upptar de dråp och mord, som i alla avseenden var otvetydiga. Det hörde nämligen till prästernas åligganden att årligen inleverera uppgifter om dödsorsakerna till tabellkommissionen, och som brott mot liv klassificerade de ej sådana dödsfall, där dödsorsaken före den slutliga domen i rättegången i något avseende var oklar. Rättegången åter drog vanligen ut över den tidpunkt, då uppgifterna skulle inlämnas, och rätt anteckning blev i allmänhet inte heller senare införd i boken över de begravna. Detta medför, att en genomgång av primärt rättegångsmaterial betydligt ökar antalet brott mot liv.

Den utveckling som slutligen ledde till en ökning av brott mot liv synes ha genomgått vissa viktiga stadier. Redan vid medlet av 1700-talet hade förbrukningen av alkohol stigit kraftigt och samtidigt började omkringströvande ungdomsgång uppträda märkbart störande. Därefter började pojkgruppernas uppträdande söka sig allt mera drastiska former. Till att börja med förekom hasardspel av relativt ofarlig art, besök hos ogifta kvinnor i deras nattkvarter, s.k. logar, samt sammankomster i lagliga och olagliga utskänkningslokaler, krogar och gästgiverier. När missbruket av rusdrycker allt mera tilltog, räckte pengarna ej längre till inköp av brännvin. I detta skede började ungdomsgången, förli-

tande sig på sin fysiska styrka, ströva från gård till gård och kräva gratis brännvinstraktering. Av samma anledning blev det allt vanligare med snyltgästningar — deltagande som objuden gäst i bröllopp och andra motsvarande familjehögtider. Allt detta förutsatte smidig rörlighet, vilket medförde, att gängen självsvaldigt började tillgripa hästar från beteshagar och stall. Det var vanligt, att dessa strövtåg, s.k. nattlop, slutade i slagsmål med någon annan liknande men i en annan by hemmahörande gäng, eller man nöjde sig med att misshandla någon ensam person.

Senast på 1780-talet började slagsmål framprovocerade av pojkgupper i folksamlingar höra till dagordningen. Till mål för aggressionen dög en invånare från någon grannby, en representant för en annan social grupp eller en person, som var obekant för gruppen. Det gällde att finna en lämplig motpart för en konflikt, och då var det tillräckligt, om objektet, mätt med något allmänt kriterium, avvek från det ledande skiktet i den grupp, som ville inlåta sig i slagsmål. Ökningen av blodsdåd var sist och slutligen en omedelbar följd av brutaliseringen i slagsmålmotoderna och av tilltagandet av konflikter, vilka medförde att risken att mista livet hela tiden blev större. Blodsdåden utfördes till det övervägande flertalet av grupper, även om antalet blodsdåd utförda av enskilda också var i tilltagande.

Redan av samtiden började den beskrivna perioden kallas „puukkojunkkariaika“. Med benämningen 'puukkojunkkari' avses unga, knivbeväpnade män, som hade ett hotfullt uppträdande. Den ordagranna översättningen till tyska är „Messerjunker“, och det motsvarande svenska uttrycket är „knivjunkare“, men av samtiden kallades de i svensk text „knivherrar“. I litteraturen har uttrycket „puukkojunkkari — knivherre“ först använts för att beteckna fribytare från Stora nordiska krigets tid (Stora ofreden), vilka förfallit till vanliga brottslingar och vilka använde kniv som vapen. Likväl var slidkniven vanligtvis inte det tidigaste mordvapnet i Sydösterbotten mot slutet av 1700-talet och i början av följande århundrade — blott en tiondedel av blodsdåden utfördes med kniv — utan man använde slagvapen av trä, gårdsgårdsstörar, vedklubbar eller dylikt, som låg nära till hands i konfliktsituationen. Kniv användes till en början blott av personer, som tillhörde de lägre socialgrupperna, i synnerhet av soldater och drängar; inte heller de bar kniv offentligt hängande vid bältet, utan hade den gömd i sina kläder. Slidkniven var alltså ett effektivt försvarsvapen. Bruket att använda kniv spred sig just därför, att den lätt kunde medföras och att den utgjorde det bästa möjliga försvarsvapnet mot en med störar anfallande hop.

Slidkniven togs alltså i bruk som vapen vid slagsmålen av enskilda, inte av grupper. Däremot utvecklade gängen ett annat effektivt mordvapen, den s.k. knoppiskan. Ungdomsligorna som

rörde sig på vägerna råkade lätt i sammandrabbningar med zigenare, vilka försvarade sig med sina ridpiskor. Till att börja med försågs det med läder överdragna skaffet med en stadig knopp; vid slag med denna piska virades pisksnärten runt handen. I ett senare skede försågs snärtändan med en tung metallbit. Gängen övertog av zigenarna detta vapen som sedan ofta hörde till gängledarnas arsenal.

Gruppernas inre organisation visar sig vara ytterst intressant. Grupperna var organiserade i enlighet med den rådande sociala hierarkin i samhället. Böndernas relativa andel av gruppernas centralfigurer är betydligt större än övriga grupper. Å ena sidan anslöt sig blott sällan bondsöner, för att inte tala om bönder, till gäng, ledda av en torpare, soldat eller dräng. Likväl hopade sig våldet företrädesvis i den nedre ändan av den dåtida sociala skalan. Bönderna uppträdde fridsammare än övriga befolkningsgrupper, medan åter soldaterna och drängarna utgjorde de mest aggressiva befolkningselementen. Även bondsönerna uppträdde relativt aggressivt. Man påträffar bondsöner betydligt oftare bland de anklagade (27 %) än bland offren (18 %). Gängens anhängare utgjordes till övervägande del av bondsöner (29 %) och drängar (27 %).

Under undersökningsperioden, som egentligen omfattade åren 1790—1807, kunde iakttagas en brant stigning i den till sin natur lindrigare brottsligheten, som kommer till synes i böteslängderna (tillväxtkoefficienten för tioårsperioderna 2,5). Det är uppenbart, att den smärre brottsligheten hade börjat tilltaga redan innan brotten mot liv började öka. I denna ström av tilltagande brottslighet finner man likväl två intressanta undantag. Andelen av fall, där den skyldiga blivit bötfälld för misshandel, sjunker vid övergången från 1790-talet till följande årtionde (koefficient 0,9) samtidigt som antalet åtal väckta för föräldrars eller styvföräldrars ofredande avtar i de socknar, där våldet var störst. Detta fenomen måste uppenbarligen sättas i samband med det faktum, att bland bötesstraffen den största ökningen gällde fall, där den skyldiga hade fällts för att ha försuttit stämning (koefficient 4,8). Dessa fakta avslöjar, att terrorn ökat i betydelse. De som lidit oförrätt vågade inte längre av fruktan för hämd söka sin rätt domstolsvägen, och av samma orsak uteblev instämnda vittnen och sakägare från tingen. Även talrika samtida uttalanden bevisar att terrorn tilltagit.

Den obestridliga närvaron av terror medförde, att uppklaringsprocenten av brotten mot liv förblev låg (hovrätten friade helt och hållet 30 % av de åtalade) och att domarna blev betydligt lindrigare än vad den gällande lagen förutsatte (blott en fjärdedel av de åtalade blev i hovrätten dömda till döden eller till fängelse). Den rådande processordningen försvårade uppnåendet

av bevisning. Full bevisning förutsatte antingen, att den åtalade erkände eller att två i alla avseenden ojäviga ögonvittnen gav ett samstämmigt vittnesmål. På 1600-talet i den miljö, där ortodoxin och dess normer, som lade avgörande vikt på själens salighet, var rådande, hade detta system ännu fungerat tillfredsställande, men i Österbotten under knivjunkarnas tid hade bägge dess fästen gett vika. De åtalade nekade bestämt sina gärningar och terrorn höll vittnena tysta. Den låga upplärningsprocenten, som var en resultat av detta, samt de lindriga straffen åter hade till följd, att bland dem som stod åtalade för brott mot liv förekom förhållandevis ofta återfallsförbrytare och att terrorn ökade allt mera i betydelse.

Vad förorsakade den beskrivna vågen av våld? När man söker en förklaring, måste man utgå från att våldsdåden blomstrade inom ett förhållandevis begränsat område i storsocknarna Malax, Korsholm, Vörå, Ilmola, Lappo och Laihela och att de av allt att döma började på den svenskspråkiga kusten och utbredde sig därifrån en aning senare till det finskspråkiga inlandet. Sålunda kunde man vänta sig finna andra faktorer i utvecklingen inom våldsområdet som både tidsmässigt och regionalt harmonierar med våldets utbredning och dess utbredningsriktning.

Först kan man konstatera, att befolkningsökningen i Sydösterbotten var exceptionellt hög på 1700-tallet. Till en början var tillväxten störst i de svenskspråkiga kusttrakterna, senare i det finskspråkiga inlandet. Under perioden 1749—1809 uppgick den årliga nettoökningen till hela 18 promille. Likväl förblev nyröjningsverksamheten i området lägre än i många andra delar av landet, likaså ökningen av antalet hemman och torp. Allt detta var en följd av att största delen av tjärbränningen i Sverige-Finland var koncentrerad till detta område. I ingen annan del av landet hade tjäran fått en lika stor ekonomisk betydelse. Sålunda omtalas ännu på 1790-talet, att tjärbränning var den viktigaste näringen i flera nuvarnade socknar. Under dessa omständigheter var behovet av nyröjning mindre än annorstädes. Tjärbränningen band arbetskraft, skapade möjlighet att bilda familj och erbjöd även åt den obesuttna befolkningen möjlighet att förtjäna pengar genom att bränna tjära i socknarnas stora oskiftade allmänningsskogar. Framgången i livet var sålunda i hög grad förbunden med individuell prestation och aktivitet och bestämdes inte i avgörande grad av samhällets sociala struktur.

Läget förändrades först när det började bli knappt om skogar för tjärved. Först förekom knapphet på kusten. Redan vid medlet av 1700-talet inskränkte bristen på skog möjligheterna att bränna tjära vid kusten och längs flodernas nedre lopp, vilket medförde, att tyngdpunkten av tjärbränningen förflyttades allt längre österut. De stigande fraktkostnaderna minskade den eko-

nomiska nyttan av bränningen, när man kom längre bort från kusten. När skogarna minskade, började man skifta dem, och då kom övervakningen av tjärbrännandet i händerna på bönderna. Storskiftet, som slutfördes i de flesta av socknarna i västra och mellersta Sydösterbotten i början av 1790-talet, förhindrade tvärt den ohejdade tjärbränningen. Tjärans ekonomiska betydelse för detta område minskade härefter snabbt.

När tjärbränningen gick tillbaka och storskiftet framskred, försämrades för det stora flertalet av befolkningen möjligheterna till produktiv ekonomisk verksamhet och till den sociala stigning, till vilket denna verksamhet gett möjligheter. Den röjningsdugliga jorden kom att befinna sig i böndernas stränga kontroll, och denna jord började minska, först vid kusten, sedan i inlandet. I detta läge var man tvungen att börja klyva hemmanen. Då man emellertid försökte undvika att splittra hemmanen i för hög grad, nöjde man sig vanligtvis med att tudela hemmanet. De yngre sönerna blev sålunda torpare, drängar eller soldater. Blott få förmådde placera sig i andra yrkesgrupper. Det var alltså fråga om att man hade råkat i en nedåtgående ståndscirkulation. Möjligheterna till social uppstigning eller till produktiv ekonomisk verksamhet blev naturligtvis allra mest begränsade för de lägsta socialgrupperna.

Under beskrivna förhållanden började allt allmännare uppträda brist på målsättningar, livet förlorade den långsiktighet, som gett det mening. På det individuella planet betydde detta, att individen råkade under ett starkt psykiskt tryck. Tilltagandet av den oro, som ledde till våldsdåd, låg i sista hand i att man från det tryckande nuet flydde till intensiva, starka upplevelser, d.v.s. till kortsiktig verksamhet eller till alkohol. Detta behov tillfredsställdes redan enbart av sammangaddningen till gäng, men även av framhävandet av sexualitetens betydelse, hasardspel, brott och speciellt av slagsmål, i vilka den omedelbara fysiska faran förknäpades med rädsla för sanktioner. Det spännande, upplevelsefyllda, förbiilande nuet trängde alla övriga tryck och motsättningar, som plågade individen, i bakgrunden och medförde sålunda lättnad. Behovet att fortsätta flykten skapade de normer, som medförde att våldet blev accepterat och rentav ett beundrat medel att uppnå social framgång och anseende. Denna omständighet invercade brutaliserande på de metoder, som användes i slagsmålen. På detta sätt uppstod en subkultur som baserade sig på våldsdåd och som tillät den sociala frustrationen att utlösa sig och sålunda skapade ett visst balansförhållande. Grundmotsättningen var inte avlägsnad, men på detta sätt blev det möjligt att uthärda situationen.

I den förklaring som ovan getts, passar väl det faktum, att våldet började avta på 1800-talet. Då kom nämligen i dessa trak-

ter utvandringen till Amerika i gång, och den utvecklade sig inom kort till en väldig folkrörelse. Det är skäl att lägga märke till, att emigrationsströmmen från Sydösterbotten översteg de relativa medeltalen för hela det övriga Finland med ett koefficientvärde, som är nästan exakt lika högt som motsvarande värde för våldsbrottsligheten tidigare. Även i de kartografiska framställningarna över emigrationen och brotten mot liv finner man en iögonfallande regional likhet. Emigration till Amerika eller tanken på de rikedomar, som man där kunde skaffa sig, blev ett nytt mål för stora delar av befolkningen. På detta sätt invercade emigrationen till Amerika på grundproblemet i samhället och undanryckte den grundval, på vilken fortbeståndet av denna subkultur vilade.

Den framförda tolkningen låter sig tämligen väl tillämpas på de vågor av våld, som är kända i Finlands historia. Förklaringen kommer nära den anomiteori, som utvecklats av Émile Durkheim och sedermera av flera amerikanska kriminalsociologer (Robert K. Merton, Albert K. Cohen, James F. Short jr., Richard A. Cloward m. fl.). I den refererade undersökningen betonas likväl, att det, i det första skedet av våldsvågen, är fråga om flykt till intensiva upplevelser och att en subkultur, som vilar på våld, uppkommer först genom behovet att möjliggöra en fortsatt flykt. En viktig faktor vid uppkomsten av en subkultur, som har sin grund i våldet och dess glorifiering, synes vara, i hur hög grad den frustration, som är en följd av trycket att nå framgång, upplevs som en individuell frustration, som förorsaker självförebärrelser, och i hur hög grad den åter är bunden till den egna socialgruppens möjligheter överhuvudtaget. Speciellt när det är fråga om det förra alternativet, är faran, att utvecklingen för till en ökning av våldsdåd, nära till hand.

Om källor och litteratur

Min undersökning „Väkivallanaallon synty. Puukkojunkkarikauden alku Etelä-Pohjanmaalla“ (Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 3/1973, sid. 348) är det första delresultatet av ett forskningsprojekt, som har till målsättning att klarlägga förekomsten av brottslighet mot liv i Sydösterbotten under perioden 1790—1890. Det statistiska materialet över brott mot liv, barnamord och föräldrars ofredande har sammanställts ur rättegångsmaterialet. För detta ändamål har behandlingsakterna från underrätterna, Vasa hovrätt och Högsta domstolen (i Stockholm) genomgåts. Mest givande är de uppgifter som fås ur behandlingen i underrätten. Denna akt förvaras antingen i Vasa hovrätts arkiv i Landsarkivet i Vasa eller i Högsta domstolens arkiv i Svenska riksarkivet i Stockholm. Statistiken över den smärre brottsligheten som sonats med böter har sammanställts genom

sampling ur underrätternas s.k. renoverade (renskrivna) domböcker i Finska riksarkivet i Helsingfors. Befolkningsuppgifterna för undersökningsområdet har erhållits ur församlingarnas befolkningstabeller (som förvaras i församlingsarkiven, i Statistikcentralens arkiv i Helsingfors eller i Statistiska centralbyråns arkiv i Stockholm). Befolkningens sociala struktur har kartlagts å ena sidan med hjälp av mantalslängder (i Finska riksarkivet) och å andra sidan med hjälp av befolkningstabeller. Samtida uttalanden, som belyser brottsligheten, har framför allt erhållits ur landshövdingarnas berättelser till riksdagarna (i Svenska riksarkivet) och ur församlingsarkiven.

De erhållna resultaten har jämförts företrädesvis med de resultat, som undersökningarna över vågen av våld vid medlet av 1500-talet har kommit fram till. Av dessa undersökningar bör framför allt nämnas *Pentti Renvall*, Varsinais-Suomen historia V (1949) och *Heikki Ylikangas*, Väkivaltariikosten motiivipohja 1500-luvulla Suomessa (Referat: Der Motivhintergrund von Gewaltverbrechen in Finland des 16. Jahrhunderts), Historiallinen Arkisto 65 (1971).

Av undersökningar som behandlar knivjunkaretiden bör framför allt nämnas *Aulis J. Alanen*, Etelä-Pohjanmaan historia IV, 1—2 (1948—1949); *Elina Haavio-Mannila*, Kylätappelut (1958); *Lassi Huttunen*, Etelä-Pohjanmaan henkirikollisuuden tasosta (Historiallinen Arkisto 56 (1958)); *Kusta Villkuna*, Puukkojunkkarit, rahahäät ja heränneet (Kotiseutu 1965); *Veli Verkko*, Lähimmäisen ja oma henki (1949) och *Pentti Virrankoski*, Etelä-Pohjanmaan puukkojunkkarikauden esiintymisen syyt (Alkoholipolitiikka 1966).

Heikki Ylikangas.